

РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ЗАСАДАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО КУРСУ ЗА ІНСТИТУЦІЙНОГО ВПЛИВУ УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ¹

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES OF FARMS ON THE BASIS OF THE EUROPEAN GREEN COURSE UNDER THE INSTITUTIONAL INFLUENCE OF THE CONDITIONS OF WARTIME

УДК 338.2:631.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.11-45>

Шпикуляк О.Г.²

д.е.н., професор,
член-кореспондент НААН,
учений секретар,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»

Пугачов М.І.³

д.е.н., професор,
академік НААН,
заступник директора з наукової роботи,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»

Ксенофонтowa К.Ю.⁴

старша наукова співробітниця,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»

Shpykuliak Oleksandr

National Scientific Centre
"Institute of Agrarian Economics"

Pugachov Mykola

National Scientific Centre
"Institute of Agrarian Economics"

Ksenofontova Kateryna

National Scientific Centre
"Institute of Agrarian Economics"

Окреслено перспективи розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств з огляду на завдання імплементації Європейського Зеленого курсу в контексті євроінтеграції та потреб повоєнного відновлення економіки України. Здійснено оцінку сучасного стану розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств в контексті «зеленої економіки» для визначення їх ролі у механізмі повоєнного відновлення економіки України. На основі аналізу положень Європейського Зеленого курсу визначено цільові ніші для залучення фермерських господарств, ключові орієнтири трансформації економіки на мезо- та макрорівні в процесі його реалізації. Визначено тенденції до укрупнення фермерських господарств, що зазначає їх вмотивованість та наявність інституційних спроможностей для виконання ролі базового актора розвитку сільських територій та вагомого учасника в ланцюгах постачання агропродовольчої продукції. Здійснено концептуалізацію напрямів розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств для інституціоналізації «зеленого» курсу в стратегічній перспективі.

Ключові слова: підприємницька діяльність, фермерські господарства, Європейський Зелений курс, повоєнне відновлення, аграрний сектор.

The prospects for the development of entrepreneurial activities of farms are outlined in view of the task of implementing the European Green Course in the context of European integration and the needs of the post-war recovery of Ukraine's economy. An assessment of the current state of development of the entrepreneurial activity of farms in the context of the "green economy" was carried out to determine their role in the mechanism of the post-war recovery of the Ukrainian economy. Based on the analysis of the provisions of the European Green Course, target niches for the involvement of farms, key guidelines for the transformation of the economy at the meso- and macro-level in the process of its implementation have been determined. In particular, the organizational, institutional and economic functionality of capable participation and the characteristics of the involvement of farms are characterized, the key challenges of the development of the agricultural sector of the economy of Ukraine in the conditions of the institutionalization of the provisions of the European Green Course are identified, and the strategic priorities of the transformation of the economy to a sustainable future are formulated. Tendencies towards the consolidation of farms have been determined, which indicates their motivation and the presence of institutional capabilities to play the role of a basic actor in the development of rural areas and a significant participant in the supply chains of agri-food products. The dynamics of the development of the entrepreneurial activity of farms indicates their relative economic and institutional resistance to significant risks, provided that the labor potential is preserved. Farms can also be relocated to safer regions, as well as relatively quickly find new niches in craft, exclusive agribusiness, acquire export capabilities. In the process of researching the entrepreneurial activity of farms, scientific support for their balanced economic, social, demographic and ecological development based on competitive agricultural production, its profitability through agricultural and non-agricultural entrepreneurial activity, cooperation and integration of agro-industrial production was determined. Conceptualization of directions for the development of entrepreneurial activities of farms for the institutionalization of the "green" course in a strategic perspective has been carried out.

Key words: entrepreneurial activity, farms, European Green Course, post-war recovery, agricultural sector.

Постановкам проблеми та її актуальність.

В умовах воєнного стану і з огляду на перспективи повоєнного відновлення національної економіки, в Україні актуально постали різноаспектні проблеми аграрного спрямування. Зокрема щодо: реалізації потенціалу формування продовольчої, енергетичної і навіть воєнної безпеки; збереження села як середовища життя й господарювання. Їх

вирішення залежить від спроможної активізації розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств. Актуалізованою до умов сьогодення вважаємо концепцію організації їх функціонування на засадах Європейського Зеленого курсу. Визначальність парадигми «озеленення» фермерства реципіювана євроінтеграційним пріоритетом розвитку України, а також необхідністю активного

¹ Статтю підготовлено в рамках реалізації проекту «Розробити методичні підходи до визначення втрат, оцінювання впливу військової агресії та компенсаційної політики на розвиток аграрного підприємництва» № 2022.01/0145 конкурсу «Наука для відбудови України в воєнний та повоєнний періоди» за рахунок грантової підтримки Національного фонду досліджень України.

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7507-5870>

⁴ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8412-9666>

розроблення креативних стратегій повоєнного відновлення економіки. Насамперед формування господарського порядку на селі має здійснюватися з урахуванням фактичного стану і пріоритетів потенційно перспективного розвитку фермерських господарств, зокрема щодо «озеленення» їх виробничо-господарської діяльності. Логічним є сенс пізнання проблеми саме в зазначеному дослідницькому ракурсі удосконалень галузевого знання про розвиток фермерства. В пріоритеті реалізації заявленої гіпотези – науково-методичне обґрунтування концептуального бачення розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств на засадах Європейського Зеленого курсу.

Впровадження засад «зеленого» курсу необхідне для посилення позицій нашої держави щодо інтеграції до Європейського Союзу; набуття перспективних спроможностей післявоєнного відновлення; інституціоналізації креативних механізмів й стратегій, серед яких – курс на «зелену» відбудову. Відповідно до поточного стану аграрного сектору економіки – питання впровадження Зеленого курсу слід обов'язково реалізовувати загалом і зокрема щодо впровадження в діяльності фермерських господарств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знання про підприємництво в класичному розумінні сформовано завдяки працям Й. Шумпетера [32], а інституційні спроможності й функціональні засади в аграрному секторі, натеper досліджуються в контексті науково-практичного забезпечення реалізації пріоритетів: сталого – Н. Чандрани [22], Д. Медоуз [21] та інклюзивного – Ю. Лопатинський [17], А. Гуторов [13] розвитку; ощадливого виробництва – Д. Вумек [11]; «зеленого» зростання – Г. Калетник [2], О. Ходаківська [3], С. Богдан [10], І. Яцук [33], Т. Зінчук [15]; економіки розвитку фермерства [14; 16; 29] й загалом реалізації механізму «зеленого» зростання й інновації аграрного підприємництва для сталого розвитку економіки.

Аналіз наукових напрацювань з проблематики розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі й організаційно-економічних засад функціонування фермерських господарств, акцентовано зокрема на умови воєнного стану [6], розвитку аграрного сектору економіки в період дії невизначеностей воєнного часу, перспективи повоєнного відновлення, за авторства: В. Андрійчука [8], Ю. Лупенка [18; 19; 25], М. Маліка [5; 6; 20; 23], Ю. Губені [12], Ю. Данька [1], І. Баланюка [9], Д. Шеленко [26; 28], а також інших дослідників, у тому числі авторів пропонованої статті [2; 4; 5; 6; 7; 23; 25; 27; 28; 29] дає підстави для актуалізації дифузії науково-практичного знання про те, що фермерські господарства, особливо невеликого розміру, найбільш інституційно спроможні до впровадження «зелених» технологій. Також для

запровадження наприклад, органічного рослинництва, малі ферми не потребують великого обсягу інвестиційних вкладень, що щільно ув'язується з особливостями інвестування розвитку сільського господарства [18] і фінансування інвестицій [19] загалом.

Мета статті – оцінити сучасний стан і перспективи розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств на засадах Європейського Зеленого курсу, визначити їх ролі у сенсі повоєнного відновлення економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відколи Україна набула статусу офіційного кандидата у члени ЄС, підписавши у 2022 році відповідну угоду, на неї поширюються загальноєвропейські політики регулювання економічних відносин на селі. Успішність Європейської інтеграції України актуально пов'язана з трансформацією аграрного сектору економіки, удосконаленням механізмів реалізації потенціалу розвитку фермерських господарств для досягнення критеріїв сталого розвитку сільських територій. Координація цієї спроможності має бути здійснена в узгодженні з положеннями Європейського Зеленого курсу.

Європейський Зелений курс містить набір ініціатив зі сприяння збереженню природи, біорізноманіття, зниження рівня викидів вуглецю, оптимізації використання засобів захисту рослин, добрив, екологізації виробничо-господарської і загалом трансакцій розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі. У їх реалізації, враховуючи стратегічне завдання повоєнного відновлення економіки, мають бути задіяні фермерські господарства (рис. 1) – адже побутує думка [24], що воно має стати «зеленим».

Інституційно Європейський Зелений курс спрямований на створення господарського механізму «зеленої» економіки для досягнення сталого розвитку. В цьому сенсі розвиток підприємницької діяльності фермерських господарств, здійснюваний на інституційних засадах Європейського Зеленого курсу, відповідає критеріям «зеленої» економіки [29], а також формує ефективний потенціал для забезпечення «зеленого» повоєнного відновлення [28]. Фермерські господарства здатні ефективно досягати показників реалізації в Україні економічної моделі «зеленого» повоєнного відновлення, критеріїв соціально відповідального господарювання на селі [27]. Зазначене вважаємо інституційним підґрунтям для інноваційно спрямованого, креативного і респектабельного розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств. Імплементация ж дорожньої карти Європейського Зеленого курсу залежить від організаційно-економічних характеристик господарств (табл. 1), а також мотивацій «озеленення» діяльності.

Вважаємо, що на тлі різномірних невизначеностей щодо соціально-економічної ситуації в нашій

Напрями			
ЗМІНА КЛІМАТУ	ЕНЕРГЕТИКА ТА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ	БІОРІЗНОМАНІННЯ	«ЗЕЛЕНЕ» СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Організаційно-інституційний та економічний функціонал спроможної участі і характеристики залученості фермерських господарств			
облаштування безпечних систем зберігання та переробки гною й гноївки при виробництві тваринницької продукції; збереження лісозахисних смуг, залуження та заліснення деградованих орних земель	виробництво біогазу; запровадження енергоощадних технологій; застосування установок з виробництва вітрової та сонячної енергії; вирощування енергетичних культур	розвиток зеленого туризму; вирощування аборигенних лікарських рослин та дикоросів	розвиток органічного виробництва сільськогосподарської продукції-сировини та продовольства
Ключові виклики розвитку аграрного сектору економіки України в умовах інституціоналізації положень Європейського Зеленого курсу			
скорочення викидів парникових газів; збільшення обсягів поглинання й утримання вуглецю шляхом застосування кращих практик організації-ведення сільського та лісового господарства	підвищення енергоефективності; перехід до відновлюваних джерел енергії	зменшення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття	посилення екологічних вимог до аграрної продукції, що розміщується на ринку ЄС
Стратегічні пріоритети трансформування економіки до стійкого майбутнього			
посилення кліматичних амбіцій ЄС до 2030 та 2050 років	забезпечення чистої, доступної та безпечної енергії	збереження та відновлення екосистем і біорізноманіття	формування справедливої, здорової та безпечної до навколишнього середовища продовольчої системи

Рис. 1. Напрями реалізації Європейського Зеленого курсу впроваджувані за участі фермерських господарств*

*Визначено авторами на основі аналізу літературних джерел і доповнено з публікацій авторів [1–31]

Таблиця 1

Динаміка наявності і розмірності фермерських господарств в Україні, 2019–2021 рр.*

2019						2020						2021											
Кількість фермерських господарств за групами по землекористуванню, од. – діапазон площі, га																							
до 20,00 га	20,01 – 50,00	50,01 – 100,00	100,01 – 500,00	500,01 – 1000,00	більше 1000,00 га	до 20,00 га	20,01 – 50,00	50,01 – 100,00	100,01 – 500,00	500,01 – 1000,00	більше 1000,00 га	до 20,00 га	20,01 – 50,00	50,01 – 100,00	100,01 – 500,00	500,01 – 1000,00	більше 1000,00 га						
7515	9816	4063	5200	1229	965	6509	9034	4166	5657	1314	987	5720	8507	4137	5884	1353	1028						
Сукупно кількість фермерських господарств у підсумку за рік, од						28788						27667						26629					
% – до наявної сукупності фермерських господарств																							
26,1	34,1	14,1	18,1	4,3	3,4	23,5	32,7	15,1	20,4	4,7	3,6	21,5	31,9	15,5	22,1	5,1	3,9						
Структурні зміни у кількості господарств у кожному діапазоні площі, + (збільшення); - (зменшення) – до попереднього року																							
x	x	x	x	x	x	1519	-5650	1594	-3886	-242	1519	-789	-527	-29	227	39	41						
Сукупна площа землекористування фермерських господарств, тис. га																							
73,4	371,5	291,6	1216,3	870,5	1926,2	65,0	341,4	299,2	1322,3	931,1	1878,3	58,7	320,3	296,8	1385,0	951,0	1956,7						
Середній розмір площі землекористування фермерського господарства за відповідний рік, га																							
165,0						174,8						186,6											

*Наведено аналіз й структуровано на основі даних Державної служби статистики України [32]

державі, прогресування ризиків щодо спроможності бізнесу організувати діяльність – прослідкується тенденція до укрупнення фермерських господарств за розміром землекористування. Відбувається їх селекція, що засвідчує тенденцію структурних змін у функціонування фермерського сектору в Україні; характеризує мотивації розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств загалом за інституційного впливу умов воєнного стану.

Динаміка розвитку підприємницької діяльності фермерських господарств вказує на їх відносну економічну та інституційну стійкість до значних ризиків, але за головної умови – збереження трудового потенціалу. Також господарства можуть бути релокованими у безпечніші регіони, а також відносно швидко знаходять нові ніші в крафтовому, ексклюзивному агробізнесі, набувають експортних спроможностей. Їх роль залишається базовою для економіки сільських територій, адже вони мають більш-менш стійкі позиції в агропродовольчому ланцюгу, здатні задовольнити переважну більшість

базових продовольчих потреб населення, спроможні ефективно функціонувати зокрема під дією воєнного чинника (табл. 2).

Впровадження засад і реалізація спроможностей Зеленого курсу є метою сталого розвитку сільських територій. В процесі дослідження підприємницької діяльності фермерських господарств визначено наукове забезпечення збалансованого економічного, соціального, демографічного та екологічного їх розвитку на основі конкурентоспроможного аграрного виробництва, його дохідності через сільськогосподарську та несільськогосподарську підприємницьку діяльність, кооперацію та інтеграцію агропромислового виробництва. Фермерські господарства функціонують і забезпечують охорону й раціональне використання природних, трудових і виробничих ресурсів сільських територій, досягнення соціальних стандартів проживання на селі.

Інституційне охоплення заходів імплементації програм Європейського Зеленого курсу в Україні недостатнє, перебуває на початковому етапі

Таблиця 2

Показники економічної результативності розвитку фермерських господарств в Україні, 2018–2022 рр.*

Показник	2018	2019	2020	2021	2022	Характер змін у 2022 р.
Виробництво продукції сільського господарства, у постійних цінах 2016 р. млрд. грн. – всього	73,2	79,1	65,8	90,3	59,8	Значне зниження
продукція рослинництва – всього, млрд. грн	70,2	75,8	62,3	86,4	56,2	Значне зниження
% до всього	95,9	95,8	94,7	95,7	94,0	Незначне зниження
продукція тваринництва – всього, млрд. грн	3	3,2	3,5	3,8	3,6	Незначне зниження
% до всього	4,1	4,0	5,3	4,2	6,0	Збільшення
Рівень рентабельності операційної діяльності, % – всього*	18,8	13,5	19,9	42,0	19,8	Значне зниження
Рівень рентабельності всієї діяльності, % – всього**	11	9,6	14,9	38,3	13,1	Значне зниження

*Розраховано і наведено на основі даних Державної служби статистики України [32]

**Рентабельність малих підприємств галузі «Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг»

Таблиця 3

Концептуалізація оцінок ролі підприємницької діяльності фермерських господарств в інституціоналізації «зеленого» курсу за напрямками*

Сегмент інституціоналізації «зеленого курсу»	Функціонал розвитку фермерських господарств	Ефект «зеленого» відновлення
«зміна клімату»	в господарській діяльності формується потенціал викидів та поглинання вуглецю	оптимізація впливу на клімат
«енергетика та енергоефективність»	розвиток біоенергетики	сталість енергетичного забезпечення територіальних громад
«біорізноманіття»	розвиток зеленого туризму, вирощування аборигенних лікарських рослин та дикоросів	відновлення екосистем і біорізноманіття
«зелене сільське господарство»	впровадження технологій органічного виробництва	забезпечення виробництва-постачання на ринок органічних сільськогосподарської продукції-сировини і продовольства

*Сформовано авторами на основі аналізу літературних та інформаційних джерел [1–35]

реалізації потенціалу фермерських господарств за основними сегментами інституціоналізації положень наведено в табл. 3.

Основними проблемами посилення ролі фермерських господарств України у реалізації Європейського Зеленого курсу є:

- недостатня поінформованість населення та фермерів зокрема щодо змісту положень Європейського Зеленого курсу;
- відсутність ефективних інституційних комунікацій господарств з територіальними громадами, органами влади;
- обмеженість підтримки напрямів «озеленення» господарювання;
- низький рівень доходів населення;
- відсутність розвинутої інфраструктури реалізації «зеленого» курсу;
- небажання фермерів відходити від традиційної моделі господарювання через відсутність достатніх економічних стимулів.

Підприємницька діяльність фермерів на засадах Зеленого курсу має бути організована таким чином, щоб: забезпечити стале виробництво продуктів харчування в процесі просування до кліматично нейтральної економіки; впроваджувати технології ощадливого використання ресурсів і принципи бережливого ставлення до природи; розвивати системи виробництва-споживання відновлюваних джерел енергії, біологічних видів палива, а також інших біоекономічних активів; запобігати надмірному використанню поживних речовин у рослинництві (азот, фосфор) через інновацізацію способів їх засвоєння; посприяти безпосередньо зниженню рівня викидів парникових газів через застосування у виробництві продукції тваринництва інноваційних кормових добавок.

Вступ України до Європейського Союзу вимагатиме дотримуватися положень спільної сільськогосподарської політики ЄС, в основі якої інституційні норми і механізми організації підтримки заходів фермерської діяльності в ареалі цілеспрямування на покращення екологічних та кліматичних показників, здійснення інвестицій у «зелені» технології, проєкти інформатизації та цифровізації.

Висновки. Пріоритетним орієнтиром для українського фермера у питаннях формування стратегій розвитку, впровадження Європейського зеленого курсу, має стати загалом інституціоналізація норм, традицій, які забезпечать інтеграцію до Європейського Союзу. Реалізація зазначених завдань потребує активізації досліджень щодо вирішення завдань сталого розвитку сільських територій, де одним із організаційно-економічних чинників є формування фермерських господарств – бази збереження довкілля і розвитку аграрної економіки села на засадах зеленого курсу. З метою досягнення стратегічної мети в процесі наукових досліджень обґрунтовано цілі,

індикатори та шляхи підтримки розвитку фермерства. Водночас є потреба виявлення причин недостатнього розвитку фермерських господарств, вивчення наявних тенденцій скорочення кількості таких суб'єктів, а також розроблення системи науково обґрунтованих заходів підвищення ролі фермерства у забезпеченні сталості сільських територій через механізми впровадження засад Європейського Зеленого курсу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Danko, Y. (2022). FORMATION OF VECTORS OF MANAGEMENT OF BUSINESS DEVELOPMENT OF RURAL AREAS. *Journal of Strategic Economic Research*, (2), 58–66. DOI: <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2022.2.6> (дата звернення: 10.05.2024)
2. Economic aspects of energy efficient and environmentally safe directions for the development of rural areas: collective monograph / G.M. Kaletnik, I.D. Bilokinna, N.V. Pryshliak, O.G. Shpykuliak, D.M. Tokarchuk, N.G. Zdyrko. Sofia: VUZF Publishing House "St. Grigorii Bogoslov", 2021. 215 p.
3. Khodakivska, O., Martyniuk, M., & Lupenko, Yu. (2023). Prospective analysis of the implementation of the "green" economy in the agricultural sector of Ukraine for the next 10 years. *Scientific Horizons*, 26(10), 163–179. doi: 10.48077/scihor10.2023.163. (дата звернення: 10.05.2024)
4. Lopatynskiy, Yu., Shpykuliak, O., Kyfyak V., Shelenko, D., & Diuk, A. (2023). Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*, 30(3), 18–28. URL: <https://eapk.com.ua/uk/journals/tom-30-3-2023/sotsialno-ekonomichna-rol-ta-institutsiyny-potentsial-simeynikh-fermerskikh-gospodarstv-u-realizatsiyi-tsiley-stalogo-rozvitku>
5. Malik M., Kravchenko S., Shpykuliak O., Malik L., Yuzhykova V. (2022). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. Vol. 29. No. 6. P. 28–40. URL: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2022_Vol.%2029,%20No.%206_28-40.pdf (дата звернення: 10.05.2024)
6. Malik, M., Shpykuliak, O., Kravchenko, S., Malik, L., & Yuzhykova, V. (2023). Development of farms in wartime conditions. *Ekonomika APK*, 30 (1), 40–50. URL: [https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/30_1_2023%20\(2\)-40-50.pdf](https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/30_1_2023%20(2)-40-50.pdf)
7. Priss, O., Pugachov, M., Pugachov, V., Yaremko, I., Shchabelska, V. (2023), "The development of the world economy and the impact of the global food crisis 2022–2023", *Economic Affairs*, vol. 68 (01s), pp. 35–42. URL: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/development-world-economy-impact-global-food/docview/2804344934/se-2> (дата звернення: 10.05.2024)
8. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : підручник. Київ : КНЕУ, 2013. 779 с.
9. Баланюк І.Ф., Козак І.І., Шеленко Д.І. Формування внутрішнього економічного механізму розвитку організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств. *Економіка АПК*. № 5. 2019. С. 59–67.

10. Богдан, С. (2024). Економічна безпека агробізнесу в умовах зеленого курсу та цифрової трансформації. *Цифрова економіка та економічна безпека*, (1 (10)), 129–136. DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.10-23> (дата звернення: 10.05.2024)

11. Вумек, Джеймс, Джонс, Деніел. Ощадливе виробництво / Пер. з англ. Д. Погребняк. Харків : Вид-во «Ранок»: Фабула, 2019. 448 с.

12. Губені Ю.Е. Підприємництво: доступно, стисло, для жителів села. Інформаційна брошура. Львів : КП Кам'янка-Бузька районна друкарня, 2022. 44 с.

13. Гуроров А.О. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку підприємництва і суб'єктів агробізнесу. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8. № 3. С. 32–37.

14. Гуроров А.О., Гуроров О.І., Грошев С.В. Управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств: теорія та практика сталого землекористування / за заг. ред. А.О. Гуророва. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. 224 с.

15. Зінчук Т., Паламарчук Т., Усюк Т. Діалектика розвитку «зеленої економіки» в умовах глобалізації. *Економіка та суспільство*, 2022, (44). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-86> (дата звернення: 10.05.2024)

16. Лопатинський Ю., Шпикуляк О., Шеленко Д., Кифяк В., Дюк А. Організаційно-інституційні практики посилення ролі селянських господарств у продовольчому забезпеченні населення в сучасних умовах. *Аграрна економіка*, 2022 Т. 15. № 3–4. С. 3–13. DOI: <https://doi.org/10.31734/agraecon2022.03-04.003> (дата звернення: 10.05.2024)

17. Лопатинський Ю.М. Розвиток малого та середнього інклюзивного підприємництва. *Ефективна економіка*. 2023. № 7. URL: <https://nauka.com.ua/index.php/ee/article/view/1837/1853> (дата звернення: 10.05.2024)

18. Лупенко Ю.О. Лупенко Є.І. Інвестування розвитку сільського господарства. *Економіка АПК*. 2008. № 12. С. 59–62.

19. Лупенко Ю.О., Лупенко Є.І. Фінансування інвестицій у сільськогосподарське виробництво. *Економіка АПК*. 2010. № 10. С. 122–125.

20. Малік М.Й., Мамчур В.А., Шпикуляк О.Г. Інституціональне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2017. № 12. С. 5–13.

21. МЕЖІ ЗРОСТАННЯ. 30 років потому [текст] / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Денніс Медоуз. Київ : Пабулум, 2018. 464 с.

22. Наїр Чандрен. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства / пер. з англ. Ірина Гнатковська. Київ. : Наш Формат, 2020. 288 с.

23. Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10026711> (дата звернення: 10.05.2024)

24. Повоєнне відновлення агросектору має стати зеленим. URL: <https://agroportal.ua/blogs/povoyennevidnovlennya-agrosektoru-maye-stati-zelenim> (дата звернення: 10.05.2024)

25. Стратегія розвитку підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення аграрної економіки України / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2022. 32 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/11dX076sNO8-KRo-7jquuqxFCX1QrN33f/view> (дата звернення: 10.05.2024)

26. Шеленко Д.І. Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств в економічному вимірі. Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. 476 с.

27. Шпикуляк О.Г., Беженар І.М., Рибачук В.П., Ксенофонтowa К.Ю. Концептуальні перспективи розвитку «зеленого» бізнесу фермерських господарств в Україні. *Modern Economics*. 2023. № 40 (2023). С. 68–75. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V40\(2023\)-10](https://doi.org/10.31521/modecon.V40(2023)-10) (дата звернення: 10.05.2024)

28. Шпикуляк О., Шеленко Д., Баланюк І. Управління економічним потенціалом у реалізації «зеленого» курсу розвитку сільських територій регіону. *Наукові інновації та передові технології». Серія «Економіка»*. 2023. Вип. 12(26). С. 445–456. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12\(26\)-445-456](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12(26)-445-456) (дата звернення: 10.05.2024)

29. Шпикуляк О.Г., Білокінна І.Д., Березюк С.В., Ксенофонтowa К.Ю. Інституційні аспекти становлення «зеленої» економіки в аграрному секторі України. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки"*. 2023. № 8. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-8-9138> (дата звернення: 10.05.2024)

30. Шумпетер. Й.А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.

31. Яцук І.П., Моклячук Л.І. Екологічні індикатори зеленого зростання сільського господарства: монографія. Київ, ДІА. 2018. 384 с.

32. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.05.2024)

REFERENCES:

1. Danko, Y. (2022). Formation of vectors of management of business development of rural areas. *Journal of Strategic Economic Research*, (2), 58–66. Available at: <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2022.2.6> (accessed May 10, 2024)

2. Economic aspects of energy efficient and environmentally safe directions for the development of rural areas: collective monograph / G.M. Kaletnik, I.D. Bilokinna, N.V. Pryshliak, O.G. Shpykuliak, D.M. Tokarchuk, N.G. Zdyrko. Sofia: VUZF Publishing House "St. Grigorii Bogoslov", 2021. 215 p.

3. Khodakivska, O., Martyniuk, M., & Lupenko, Yu. (2023). Prospective analysis of the implementation of the "green" economy in the agricultural sector of Ukraine for the next 10 years. *Scientific Horizons*, 26(10), 163–179. DOI: <https://doi.org/10.48077/scihor.10.2023.163> (accessed May 10, 2024)

4. Lopatynskiy, Yu., Shpykuliak, O., Kyfyak V., Shelenko, D., & Diuk, A. (2023). Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*, 30(3), 18–28. Available at: <https://eapk.com.ua/uk/journals/tom-30-3-2023/sotsialno-ekonomichna-rol-ta-institutsiyny-potentsial-sim-eynikh-fermerskikh-gospodarstv-u-realizatsiyi-tsiley-stalogo-rozvitku> (accessed May 10, 2024)
5. Malik M., Kravchenko S., Shpykuliak O., Malik L., Yuzhykova V. (2022). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. vol. 29, no. 6, pp. 28–40. Available at: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/Ekonomika%20APK_2022_Vol.%2029,%20No.%206_28-40.pdf (accessed May 10, 2024)
6. Malik, M., Shpykuliak, O., Kravchenko, S., Malik, L., & Yuzhykova, V. (2023). Development of farms in wartime conditions. *Ekonomika APK*, no. 30 (1), pp. 40–50. Available at: [https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/30_1_2023%20\(2\)-40-50.pdf](https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/30_1_2023%20(2)-40-50.pdf) (accessed May 10, 2024)
7. Priss, O., Pugachov, M., Pugachov, V., Yaremko, I., Shchabelska, V. (2023), "The development of the world economy and the impact of the global food crisis 2022–2023", *Economic Affairs*, vol. 68 (01s), pp. 35–42. Available at: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/development-world-economy-impact-global-food/docview/2804344934/se-2> (accessed May 10, 2024)
8. Andriichuk V.H. (2013) *Ekonomika pidpriemstv ahropromysloвого kompleksu : pidruchnyk* [Economics of enterprises of the agro-industrial complex: a textbook]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
9. Balaniuk I.F., Kozak I.I., Shelenko D.I. (2019) Formuvannya vnutrishnoho ekonomichnoho mekhanizmu rozvytku orhanizatsiino-pravovykh form silskohospodarskykh pidpriemstv [Formation of the internal economic mechanism for the development of organizational and legal forms of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, no. 5, pp. 59–67.
10. Bohdan, S. (2024). Ekonomichna bezpeka ahrobiznesu v umovakh zelenoho kursu ta tsyfrovoyi transformatsii [Economic security of agribusiness in the conditions of the green course and digital transformation]. *Digital Economy and Economic Security*, vol. 1 (10), pp. 29–136. DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.10-23> (accessed May 10, 2024)
11. Vumek, Dzheims, Dzhons, Deniel (1996), Pohrebniak D. (Ukr. ed.). (2019). *Oshchadlyve vyrobnytstvo* [Lean production]. Kharkiv : Ranok: Fabula, 2019. (in Ukrainian)
12. Hubeni Yu.E. (2022) *Pidpriemnytstvo: dostupno, styslo, dlia zhyteliv sela*. *Informatsiina broshura* [Entrepreneurship: accessible, concise, for villagers. Information brochure]. Lviv: KP Kamianka-Buzka raionna drukarnia. (in Ukrainian)
13. Hutorov A.O. (2023) Teoretyko-metodolohichni zasady inkliuzyvnoho rozvytku pidpriemnytstva i subiektiv ahrobiznesu [Theoretical and methodological principles of inclusive development of entrepreneurship and agribusiness subjects]. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*, vol. 8, no. 3. pp. 32–37.
14. Hutorov A.O., Hutorov O.I., Hroshev S.V. (2020) *Upravlinnia efektyvnistiu vykorystannia zemelnykh resursiv fermerskykh gospodarstv: teoriia ta praktyka staloho zemlekorystuvannia* [Management of the efficiency of the use of land resources of farms: theory and practice of sustainable land use]. Kharkiv: Drukarnia Madryd. (in Ukrainian)
15. Zinchuk T., Palamarchuk T., Usiuk T. (2022) Dialektyka rozvytku «zelenoi ekonomiky» v umovakh hlobalizatsii [The dialectics of the development of the "green economy" in the conditions of globalization]. *Economy and Society*, (44). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-86> (accessed May 10, 2024)
16. Lopatynskiy Yu., Shpykuliak O., Shelenko D., Kyfiak V., Diuk A. (2022) Orhanizatsiino-instytutsiini praktyky posylennia roli selianskykh gospodarstv u prodovolchomu zabezpechenni naselennia v suchasnykh umovakh [Organizational and institutional practices of strengthening the role of peasant farms in food supply of the population in modern conditions]. *Agrarian Economics*, vol. 15, no. 3–4, pp. 3–13. DOI: <https://doi.org/10.31734/agrarecon2022.03-04.003> (accessed May 10, 2024)
17. Lopatynskiy Yu.M (2023) Rozvytok maloho ta serednoho inkliuzyvnoho pidpriemnytstva. *Efektivna ekonomika*, no. 7. Available at: <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/1837/1853> (accessed May 10, 2024)
18. Lupenko Yu.O. Lupenko Ye.I. (2008) Investuvannya rozvytku silskoho gospodarstva [Investing in the development of agriculture]. *Ekonomika APK*, no. 12, pp. 59–62.
19. Lupenko Yu.O., Lupenko Ye.I. (2010) Finansuvannya investysii u silskohospodarske vyrobnytstvo [Financing of investments in agricultural production. Economy of agro-industrial complex]. *Ekonomika APK*, no. 10, pp. 122–125.
20. Malik M.I., Mamchur V.A., Shpykuliak O.H. (2017) Instytutsionalne seredovyshe ta formuvannya sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarykh pidpriemstv [Institutional environment and formation of social responsibility of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, no. 12, pp. 5–13.
21. Donella Meadows, Jorgen Randers, Dennis Meadows (2006), Vovk V. (Ukr. ed.). (2018). *MEZHI ZROSTANNIA. 30 rokiv potomu* [LIMITS TO GROWTH. The 30-Year Update]. Kyiv: Pabulum. (in Ukrainian)
22. Chandran Nair (2018), Hnatkovska Iryna (Ukr. ed.). (2020). *Derzhava staloho rozvytku. Maibutnie uriaduvannya, ekonomiky ta suspilstva* [The Sustainable State: The Future of Government, Economy, and Society]. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)
23. Iu.O. Lupenko, M.Y. Malik, O.H. Shpykuliak (2023) *Pidpriemnytstva diialnist v ahraryi sferi ekonomiky: monohrafiia* [Entrepreneurial activity in the agrarian sphere of economy: monograph]. Kyiv: NNTS «IAE». (in Ukrainian)
24. Povoienne vidnovlennia ahrosectoru maie staty zelenym [The post-war recovery of the agricultural sector must become green]. URL: <https://agroportal.ua/blogs/povoyenne-vidnovlennya-agrosectoru-maye-stati-zelenim>

25. Lupenko Iu.O., Malik M.Y., Shpykuliak O.H. (2022) *Stratehiia rozvytku pidpriemnytstva, kooperatsii ta ahropromyslovoi intehratsii v umovakh voiennoho chasu ta povoiennoho vidnovlennia ahrarnoi ekonomiky Ukrainy* [Strategy for the development of entrepreneurship, cooperation and agro-industrial integration in the conditions of wartime and post-war recovery of the agrarian economy of Ukraine]. Kyiv: NNTS „IAE”. (in Ukrainian)
26. Shelenko D.I. (2019) *Orhanizatsiino-pravovi formy silskohospodarskykh pidpriemstv v ekonomichnomu vymiri* [Organizational and legal forms of agricultural enterprises in the economic dimension]. Ivano-Frankivsk : Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka. (in Ukrainian)
27. Shpykuliak O.H., Bezhenar I.M., Rybachuk V.P., Ksenofontova K. Yu. (2023) Kontseptualni perspektyvy rozvytku «zelenoho» biznesu fermerskykh hospodarstv v Ukraini [Conceptual prospects for the development of "green" business of farms in Ukraine]. *Modern Economics*, no. 40, pp. 68–75. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V40\(2023\)-10](https://doi.org/10.31521/modecon.V40(2023)-10) (accessed May 10, 2024)
28. Shpykuliak O., Shelenko D., Balaniuk I. (2023) Upravlinnia ekonomichnym potentsialom u realizatsii «zelenoho» kursu rozvytku silskykh terytorii rehionu [Management of economic potential in the implementation of the "green" course of development of the rural areas of the region]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii». Seriiia «Ekonomika» – Scientific innovations and advanced technologies". "Economy" series*, vol. 12(26), pp. 445–456. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12\(26\)-445-456](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12(26)-445-456) (accessed May 10, 2024)
29. Shpykuliak O.H., Bilokinna I.D., Bereziuk S.V., Ksenofontova K.Iu. (2023) Instytutsiini aspekty stanovlennia «zelenoi» ekonomiky v ahrarnomu sektori Ukrainy [Institutional aspects of the formation of a "green" economy in the agricultural sector of Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka". Seriiia: "Ekonomichni nauky" – International scientific journal "Internauka". Series: "Economic Sciences"*, no. 8. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-8-9138> (accessed May 10, 2024)
30. Shumpeter, J.A. (1912). Stark V. (Ukr. ed.). (2011). *Teoriiia ekonomichnoho rozvytku : Doslidzhenia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsyklu*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohyl. akad.». (in Ukrainian)
31. Iatsuk I.P., Mokliachuk L.I. (2018) *Ekolohichni indykatory zelenoho zrostannia silskoho hospodarstva: monohrafiia* [Ecological indicators of green growth of agriculture: monograph]. Kyiv, DIA. (in Ukrainian)
32. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed May 10, 2024)